Alfa privativum v morfematickej analýze latinských slov gréckeho pôvodu

František Šimon

Pri práci na *Morfematickom slovníku slovenčiny* (Sokolová et al., 1999) boli vypracované kritériá minimálnej morfematickej segmentácie lexikálnych jednotiek, ktoré sme použili pri segmentácii latinských slov. Pri analýze sme vychádzali zo zásady, že prevzaté slová tvoria súčasť slovenskej lexiky. Dôkazom je aj existencia tzv. hybridných slov, v slovenčine napr. *husl-ista*, *prac-ant*, *plyno-fikácia*. To isté platí v zásade aj pre výskyt gréckych slov v latinčine, napr. *tractomelinus* (lat. *tractum* „cesto" + gr. μέλι „med" + lat. sufix adjektív *-inus*), „s medovým cestom" (Apicius 8, 7, 5), *dentharpaga* (lat. *dens* + gr. ἅρπαξ lupič), ‚nástroj na vytiahnutie zuba" (Varro Fragm. 441), teda nástroj, ktorý sa volá v gréčtine ὀδοντάγρα (Galenos, 17A, 911), v latinčine *dentiducum* (Caelius Aurelianus 2, 4, 84). Hybridné slová sa uvádzajú aj v Oxford Latin Dictionary, napr. *sup-paedagogus* (lat. sub + gr. παιδαγωγός) „asistent pedagóga" (OLD, s. v.), *zothec-ula* (gr. ζωθήκη + lat. sufix pre deminutíva *-ula*) „malý výklenok" (OLD s. v.). V latinčine máme dokonca aj obdobu našich neoklasicizmov, t. j. slov, ktoré síce pochádzajú z klasických jazykov, ale v dnešnej podobe sa v nich nevyskytovali, k nim patrí v latinčine napr. známe slovo *tragicomoedia* „tragikomédia", *amphitheatrum* „amfiteáter", *graecostasis* „miesto na Forum Romanum, kde čakali cudzinci (pôvodne Gréci) na prijatie" (Weise, 1882, s. 85).

Tzv. alfa privativum je grécky prefix, ktorý znamená zápor, alomorfou je prefix *an-*, ktorý sa vyskytuje pred koreňovou morfémou začínajúcou na samohlásku, v gréčtine napr. θεός/ἄθεος „boh/bezbožný", ἔκδοτος/ἀνέκδοτος „vydaný/nevydaný", v slovenčine napr. *te-izmus*/*a-teizmus*, *alfabeta*/*an-alfabetizmus*.

Pred samotným pokusom o segmentáciu slov gréckeho pôvodu v latinčine je potrebná malá sociolingvistická poznámka. Gréčtina bola jazykom, ktorý vzdelaní, ale aj menej vzdelaní Rimania ovládali, pretože jeho vyučovanie bolo súčasťou vzdelania (Kaimio, 1979). Keď my v slovenskom morfematickom slovníku členíme slová gréckeho pôvodu ako *a-patia*, *anti-patia*, *sym-patia*, mohlo by sa zdať, že segmentácia gréckych slov v latinčine bude o to ľahšia. Ale viacero skutočností spôsobuje, že to nie je také jednoznačné.

Najprv si musíme uvedomiť, že latinský jazyk poznáme len z textov a tie nepochádzajú z obdobia svojho vzniku, ak prešli rôznymi fázami pri opisovaní rukopisov. Podoba gréckeho slova v dnes dostupnom latinskom texte teda nemusí odrážať jeho pôvodnú podobu, zvlášť keď si uvedomíme, že v stredoveku upadla znalosť gréčtiny a platilo heslo *Graeca sunt*, *non leguntur* „Grécke (slová to) sú, nečítajú sa". Keď sa v texte nachádza grécke slovo, tak často je v gréckej abecede, t. j. nie je vôbec adaptované fonologicky a gramaticky do latinčiny, takže tu nejde o prevzaté slová.

Okrem toho, keď sa aj v rukopise nachádza grécke slovo prepísané do latinky, býva často v texte dodatok: „*quod (quam*, *quae) Graeci* ... *vocant*", teda „čo Gréci volajú...", napr. *Quod ἐπαγωγήν Graeci vocant* (Quintilianus V, 10). Nemusí byť ani uvedené, že to Gréci tak volajú, pre rímskeho čitateľa to bolo zrejmé aj bez toho, napr. u Vitruvia ... *pro crepidinibus ancones*, *sive parotides vocantur*... „miesto okrajov konzoly, alebo sa nazývajú aj parotidy..." (Vitruvius 4, 6, 4). Je to jasný náznak uvedomovania si „cudzosti", pretože my síce bez problémov používame napr. *antipatia*, *sympatia*, ale nemáme potrebu poznamenať, že takto to volali Gréci. V mnohých prípadoch použitia gréckeho slova v latinskom texte ide teda o niečo ako code switching, pretože rímska spoločnosť bola diglosná.

Problémom je aj vytvorenie súboru latinských slov gréckeho pôvodu, ktorý by nám poskytol spoľahlivý obraz. V literatúre existuje staršia práca Oskara Weiseho *Die griechischen Wörter im Latein*, lingvisticky orientovaná, v ktorej autor zhromaždil grécke slová z latinčiny a rozdelil ich do troch skupín. V jeho zozname sa tieto slová odlišujú rôznym typom písma. Prvá skupina sú slová, ktoré sú celkom naturalizované a cudzí pôvod sa stráca. Patria medzi ne označenia kultúrnych objektov, ktoré neboli známe v Ríme, napr. *schola* „škola", *purpura* „purpur". V druhej skupine sa nachádzajú slová, ktoré sú tiež zaužívané, hoci nie všetkými vrstvami obyvateľstva, a ktoré mávajú latinské ekvivalenty, napr. *philosophia = scientia* „učenie", *rhetorica = ars oratoria* „rečnícke učenie". Do tretej skupiny patria literárne slová použité len niektorými autormi, napr. *thalassinus* „morský", *chryseus* „zlatý" (1882, s. 8 – 9). Pôvodne sme chceli tento zoznam využiť a segmentovať len prvú skupinu, ale ukázalo sa to nedostatočným, pretože by sme mali veľmi malý korpus. Novšia práca fínskeho autora Jormu Kaimia *The Romans and the Greek Language* je sociolingvisticky orientovaná a pokúša sa tiež diferencovať prevzaté slová z gréčtiny. Autor rozlišuje „literárne" od „neliterárnych" slov, pričom kritériom je výskyt slova v ranej fáze rímskej literatúry, výskyt slova u Plauta a Petronia, ktorých diela reflektujú vulgárnu latinčinu, fonologická a morfologická adaptácia slova v latinčine, príslušnosť slova k istému sémantickému poľu, v ktorom je literárne prevzatie nepravdepodobné, napr. námorníctvo (1979, s. 299 – 301). Práca neobsahuje podobný zoznam slov a zostaviť ho považujeme pre naše účely za nerentabilné.

Naším kritériom bolo jednak to, že sa dané slovo nesmelo vyskytnúť v gréckej podobe alebo sa nesmelo v texte použiť spomínané upozornenie, že to Gréci tak volajú, a jednak to, že sa vyskytovalo v *Oxford Latin Dictionary*. V niektorých slov prípadoch neplatí ani táto posledne menovaná požiadavka, pretože tento slovník neobsahuje lexikon konca antiky, zvlášť kresťanských autorov. Príklady siahajú od Plautovej latinčiny s archaickými prvkami cez klasickú až po poklasickú latinčinu.

Slová s alfa privativum by sme mohli rozdeliť do 4 skupín, samozrejme, nemožno sa tu vyhnúť istému subjektívnemu posudzovaniu.

Prvú skupinu, najväčšiu, tvoria prípady, keď lexikálna jednotka má protiklad v lexéme bez alfa privativum, napr. *a-symbolus* „oslobodený od poplatkov" (Terentius, Phormio 339) / *symbola* „poplatok" (Plautus, Curculio 473), *a-cephalus* „bezhlavý, nemajúci prvú slabiku" (Terentianus Maurus, De metris, 2349) / *cephalea* „bolesť hlavy" (Plin. Nat. Hist., 20, 135), *a-grammatus* „nevzdelaný" (Vitruvius 1, 1, 13) / *grammatica* „gramatika" (Varro

Lingua lat. 5, 1, 7). Niekedy dochádza k menšiemu významovému posunu, ale napriek tomu sémantický vzťah medzi slovami zostáva, napr. *a-sotia* „beznádejný život, márnotratnosť“ (Aulus Gellius, 10, 17, 3) / *Soter* „záchranca“ (Cicero, Verres, 2, 154), *a-pathia* „stav bez emócií“ (Aulus Gellius 19,12,10) / *pathicus* „necudný“ (Catullus 112,2).

Druhú skupinu tvoria páry s jednou koreňovou morfémou, ktorá má jednak alfa privativum a jednak ako protiklad iný prefix, napr. *an-onymos* „bezmenná rastlina“ (Plinius Nat. Hist. 27, 31) / *syn-onymum* „synonymum“ (Fronto Epist. 2, 19), *a-phractus* „nezakrytá loď“ (Cicero Epist. Att. 6, 8, 4) / *cata-fractus* / *cata-phractus* „obrnený“ (Livius 37, 42, 7), *ana-tomicus* „anatóm“ (Macrobius 7, 13, 8) / *a-tomus* u Ciceróna veľmi často o viacerých významoch, najčastejšie v pôvodnom význame „nedeliteľná časť“ (Reinhardt, 2005, s. 155 – 158). Opäť dochádza k významovým posunom, napr. *a-dyton*, resp. *a-dytum* „(neprístupné) vnútro chrámu“ (Lucretius 1, 734) / *apo-dyterium* „prezliekareň“ (Plinius Epist. 5, 6, 25), *a-logia* „nezmysel“ (Seneca Apoc. 7, 1) / *cata-logus* „index, výpočet“ (Macrobius 5, 15, 6).

Tretiu skupinu tvoria kompozitá s alfa privativum ako prefixom, ktoré majú protiklad vo forme iného kompozita, napr. *an-iatro-log-etus* „neskúsený v medicíne“ (Vitruvius 1, 1, 13) / *arch-iater* „dvorný lekár“ (CIL 5, 87), *a-crato-phoron* „nádoba na nemiešané víno“ (Varro Res rusticae 1, 8, 5) / *oeno-phorum* „nádoba na víno“ (Lucilius Fragm. 139).

Samozrejme, vyskytli sa prípady, v ktorých sa tieto kritériá miešajú, napr. *arche-typus* „originálny“ (Martialis XIV, 93) / *a-typus* „nejasne hovoriaci“ (Aulus Gellius 4, 2, 5), *iso--syllabus* „rovnoslabičný“ (Servius Verg. Aen. 1, 156) / *an-iso-cycla* „stroj s ozubeným kolesom“ (Vitruvius, 10, 1, 3), ale aj *cyclicus* „týkajúci sa epických cyklov“ (Horatius, Ars poetica 135).

Posledný prípad však hraničí so 4. skupinou, kde sémantický vzťah zo synchrónneho hľadiska je otázny, a, riadiac sa princípmi *Morfematického slovníka slovenčiny*, by sa také slová nemali členiť a dostali by index 8, ktorý znamená, že je to síce slovo členiteľné, ale len diachrónne a nie synchrónne, napr. *aneclogistus* „kto nie je viazaný zodpovednosťou“ (Ulpianus Dig. 26, 7, 5, 7) / *ecloga* „krátky básnický útvar“ (Plinius Epist. 4, 14, 9), *a-mystis* „vyprázdnenie čaše na jeden ťah bez privretia pier“ (Horatius Carm. 1, 36, 10) / *mysta* „zasvätený do mystérií“ (Ovidius, Fasti, 4, 533).

V rámci morfematickej analýzy latinčiny podľa kritérií z *Morfematického slovníka slovenčiny* je tento príspevok prvým pokusom o segmentáciu gréckych slov v latinčine. Zdá sa, že v porovnaní s inými prevzatými slovami najmenej problematický.

Pramene

APICIUS: De re coquinaria. Ed. M. E. Milham. Leipzig: Teubner 1969.

CAELIUS AURELIANUS: Akute Krankheiten Buch I – III. Chronische Krankheiten Buch I – V. Ed. G. Bendz. Transl. I. Pape, I – II. Berlin: Akademie 1993 (CML VI 1 – 2).

CICERO, M. T.: In C. Verrem orationes sex. In: M. Tulli Ciceronis scripta quae manserunt omnia V. Ed. A. Klotz. Leipzig: Teubner 1923.

CATULLUS, C. V.: Carmina. Ed. H. Bardon. Leipzig: Teubner 1973.

CICERO, M. T.: Epistulae ad Atticum I – II. Ed. D. R. Shackleton Bailey. Leipzig: Teubner 1987.

FRONTO: Epistulae ad M. Antoninum imperatorem de eloquentia. Ed. M. P. J. van den Hout. Leipzig: Teubner 1988, s. 133 – 152.

GALENOS: Opera omnia I – XX. Ed. C. G. Kühn. Leipzig: Cnobloch 1821 – 1833.

GELLIUS, A.: Noctes Atticae. Ed. C. Hosius. Leipzig: Teubner 1903.

HORATIUS, Q. F.: Carmina. Ed. D. R. Shackleton Bailey. Stuttgart: Teubner 1995.

IUSTINIANUS: Digesta. Eds. Th. Mommsen – P. Krueger. Berlin: Weidmann 1954 (Corpus Iuris Civilis I).

LUCILIUS, G.: Saturarum fragmenta (in aliis scriptis seruata). Ed. F. Marx. Leipzig: Teubner 1904.

LUCRETIUS, T. C.: De rerum natura. Ed. J. Martin. Leipzig: Teubner 1969.

LIVIUS, T.: Ab urbe condita. Libri XXXI – XL. Ed. J. Briscoe. Stuttgart: Teubner 1991.

MACROBIUS, A. Th.: Saturnalia. Ed. J. Willis. Leipzig: Teubner 1970.

MARTIALIS, M. V.: Apophoreta (Epigrammata, liber XIV). Ed. D. R. Shackleton Bailey. Leipzig: Teubner 1990, s. 453 – 488.

OVIDIUS, P. N.: Fasti. Eds. E. H. Alton – D. E. Wormell – E. Courtney. Stuttgart – Leipzig: Teubner 1997.

PLINIUS MINOR, G. C.: Epistulae. Ed. M. Schuster. Leipzig: Teubner 1958.

PLINY: Natural history VIII. Ed. and transl. W. H. S. Jones. Cambridge (Ma) – London: Harvard University Press 1989.

PLAUTUS, T. M.: Curculio. In: Comoediae, fasc. III. Eds. G. Goetz – F. Schoell. Leipzig: Teubner 1901, s. 44 – 83.

QUINTILIANUS, M. F.: Institutio oratoria. Eds. L. Radermacher – V. Buchheit. Leipzig: Teubner 1971.

SENECA, L. A.: Divi Claudii apocolocyntosis (Ludus de morte Claudii). Ed. R. Roncali. Leipzig: Teubner 1990.

SERVIUS: Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii. In: Vergilii carmina comentarii. Eds. G. Thilo – H. Hagen. Leipzig: Teubner 1881.

TERENTIUS, P. A.: Ausgewählte Komödien I. Phormio. Ed. C. Dziatzko. Leipzig: Teubner 1874, s. 33 – 96.

TERENTIUS MAURUS: De metris. In: Grammatici Latini Vol. 6. Ed. H. Keil. Leipzig: Teubner 1874. s. 313 – 413.

VITRUVIUS: De architectura. Ed. F. Krohn. Leipzig: Teubner 1912.

VARRO, M. T.: Res rusticae. Ed. G. Goetz. Leipzig: Teubner 1929.

VARRO, M. T.: De lingua latina. Eds. G. Goetz – F. Schoell. Leipzig: Teubner 1910.

VARRO, M. T.: Saturarum Menippearum fragmenta (in aliis scriptis seruata). Ed. R. Astbury. München – Leipzig: Teubner 1985.

Literatúra

KAIMIO, J.: The Romans and the Greek Language. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 1979. 379 s.

Oxford Latin Dictionary. Red. P. G. W. Glare. Oxford: Clarendon Press 1968. 2126 s. (= OLD)

REINHARDT, T.: The Language of Epicureanism in Cicero. In: Aspects of the Language of Latin Prose. Eds. T. Reinhardt – M. Lapidge – J. N. Adams. Oxford: Oxford University Press 2005, s. 151 – 177.

SOKOLOVÁ, M. – MOŠKO, G. – ŠIMON, F. – BENKO, V.: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 532 s.

WEISE, O.: Die griechischen Wörter im Latein. Leipzig: Zentralantiquariat der DDR 1964. 546 s. (Reprint pôvodného vydania z r. 1882.)

Alfa privativum in morphematic analysis of Latin words of Greek origin

The principles of morphematic analysis stated in the Morphematic Dictionary of Slovak language (Sokolová et al., 1999) have been used in segmentation of Latin words. Loan words have been included into Slovak as well as into Latin. Roman education was bilingual, that is why used Greek words are sometimes treated not as loan words, but as code switching. Alpha privativum is a Greek suffix with the meaning "negation". Latin words of Greek origin with alpha privativum are divided into four groups, in the 1st group, a lexical unit with alpha privativum has an opposite in a unit without alpha privativum e.g. *a-symbolus* / *symbola*; the 2nd group comprises lexical units with alpha privativum or another prefix, e.g. *an-onymos* / *syn-onymum*, the 3rd group embraces compound words with alpha privativum and as an opposite another compound word, e.g. *an-iatro-log-etus* / *arch-iater*. Finally, the 4th group covers words segmented not synchronically but diachronically only, e.g. *aneclogistus* / *ecloga*.

Doc. PhDr. František Šimon, CSc.
Filozofická fakulta UPJŠ, Košice, Slovensko
e-mail: frantisek.simon@upjs.sk